

ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો

કચ્છવા ભાવેશકુમાર નેનુરામ

પીએચ.ડી સંશોધક

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ

ભારતીય કલા અને સાંસ્કૃતિક વારસો એટલે પેઢી દર પેઢી મળતી પરંપરાઓ રીતરિવાજો, જ્ઞાન, ભાષા, કલા, સ્થાપત્ય, સંગીત અને જીવનશૈલી નો સમૂહ છે. જેમાં હસ્તકલા, લલિતકલા અને શિલ્પકલા જેવી અનેક કલાનો સમાવેશ થાય છે. જે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. આ વારસો સિંધુ સંસ્કૃતિ થી લઈને આધુનિક સમય સુધી વિકસ્યો છે. જેમાં કલા, ધર્મ અને સમાજ જીવનનો ઊંડો સંબંધ જોવા મળે છે.

અંગ્રેજી શબ્દ 'કલ્ચર' મૂળ લેટિન શબ્દ 'કલ્ટ' કે 'કલ્ટસ'માંથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ ખેડાણ કરવું, ઉગાડવું, શુદ્ધ કરવું અને પૂજન અર્ચન કરવું એવો થાય છે. ટૂંકમાં તેનો અર્થ કોઈ એક ચીજ વસ્તુનું એવું તો વાવેતર કે શુદ્ધિકરણ કરવું કે તે આપણી પ્રશંસા કે સન્માનને યોગ્ય બની રહે. એ વાસ્તવમાં સંસ્કૃત ભાષાના 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ જેવું જ છે. આમાં સંસ્કૃતિ શબ્દ 'ક્રી' (કરવું) જે સંસ્કૃત ભાષાના મૂળ શબ્દમાંથી ઉતરી આવેલ છે. આમાં મૂળ ત્રણ શબ્દો ઉતરી આવે છે. 'ક્રી', 'પ્રકૃતિ' (જે તેને મૂળ સ્વરૂપ), 'સંસ્કૃતિ' (સુધારેલ બાબત કે સ્થિતિ) અને 'વિકૃતિ' (બદલાયેલું કે નષ્ટ થઈ જવા પામેલી સ્થિતિ વાળું) જ્યારે પણ પ્રકૃતિ અથવા મૂળ વસ્તુનું નવું શુદ્ધ રૂપ ધારણ કરાય છે ત્યાં તેને 'સંસ્કૃતિ' અને જ્યારે તે નષ્ટ થઈ જાય છે અથવા બગડી જાય છે ત્યારે તેને 'વિકૃતિ' કહેવામાં આવે છે. ભારતીય કલા અને સાંસ્કૃતિક વારસો વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ વારસો છે.

સાંસ્કૃતિક વારસાના મુખ્ય પાસા :-

1. પરંપરા અને રીતરિવાજો :-
2. જ્ઞાન અને સાહિત્ય :-

3. કલા અને કારીગરી :-

4. નૃત્ય અને સંગીત :-

1. પરંપરા અને રીતરિવાજો :-

ભારત દેશ તહેવારો, ધાર્મિક ,માન્યતાઓ, નૈતિક નિયમો અને જીવનશૈલીથી ભરેલો દેશ છે. આપણા દેશમાં તહેવારોનું જેટલું મહત્વ સંસ્કૃતિની દ્રષ્ટિએ આપવામાં આવે છે, એવું મહત્વ બીજા દેશોમાં જોવા મળતું નથી. આપણો દેશ દરેક તહેવાર ધાર્મિકતા અને પરંપરા ના રીતરિવાજો મુજબ ઉજવે છે.

આપણા દેશના દરેક ધર્મ અને જ્ઞાતિના અલગ અલગ રીતરિવાજો જોવા મળે છે. આપણા વડવાઓની પરંપરા સંસ્કૃતિ અને રીતરિવાજો આપણા બાપદાદાઓ સાચવી એ આજે પેઢી દર પેઢી આપણે સાચવીએ છીએ. પરંપરાથી ચાલી આવતા પરિવારના નિયમો ,રીતરિવાજો અને સંસ્કૃતિ આજે પણ આપણામાં જોવા મળે છે.

1. જીવન શૈલી અને સામાજિક રિવાજો

2. ઉત્સવો અને તહેવારો

3. પરંપરાગત કલા અને કૌશલ્ય અવાજ

4. માન્યતાઓ અને આચાર વિચાર

5. પહેરવેશ અને ખાન પાન

ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસામાં જોવા જઈએ તો મોટાભાગે જીવનશૈલી જોડાયેલી છે. તેમાં વ્યક્તિના જન્મથી મરણ સુધીના વિવિધ પાસાઓ સંકળાયેલા છે. જેમ કે પૂજા વિધિઓ, લગ્ન પ્રથા, વિવિધ સંસ્કારો અને રોજિંદા જીવનના નિયમો છે. ભારત દેશ ઉત્સવો અને તહેવારોમાં ખૂબ જ વધારે માન્યતા ધરાવે છે. ભારતના વિવિધ ધર્મો અને સંસ્કૃતિ મુજબ અલગ અલગ તહેવારો ઉજવવામાં આવે છે. દરેક તહેવાર વિવિધ સંસ્કૃતિ અને પરંપરા ધરાવે છે. ભારત દેશમાં વિવિધ કલાઓ અને કૌશલ્યો પરંપરાથી ચાલી આવ્યા છે. દરેક કલા અને કૌશલ્યો

ભારતની સાંસ્કૃતિક અને પ્રાદેશિક ઓળખ આપે છે. ભારત દેશના લોકો વિવિધ પ્રકારની માન્યતાઓ અને આચાર વિચાર ધરાવે છે. આપણા ભારતવાસીઓ સમાજની પ્રચલિત માન્યતાઓ મળેલો પ્રત્યે આદર અને નૈતિક મૂલ્યો ધરાવે છે. ભારત દેશ પહેરવેશ અને ખાન પાનમાં પણ વિવિધતા ધરાવે છે. દરેક રાજ્ય અને પ્રદેશના ખાનપાન અને પહેરવેશમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. આમ આપણો ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસો આપણી સભ્યતાની વિશેષતા છે અને સમાજને જોડી રાખવાનું કાર્ય કરે છે.

2. જ્ઞાન અને સાહિત્ય :-

વેદો, ઉપનિષદો, રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથો ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો છે. આર્યોનું પ્રાચીન સાહિત્ય વૈદિક સાહિત્ય કહેવાય છે. વેદોને અપૌરુષેય કહેવાય છે. અર્થાત તેની રચનાઓ દેવતાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. વેદોને શ્રુતિ પણ કહે છે કેમ કે વૈદિક જ્ઞાનને શ્રવણ પરંપરા દ્વારા સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યું છે.

1. ઋગવેદ
2. સામવેદ
3. યજુર્વેદ
4. અથર્વવેદ

આપણે જ્ઞાન અને સાહિત્યની સંસ્કૃતિ વારસામાં જાળવી રાખી છે. ભારતીય સાહિત્ય વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રચલિત થયેલો જોવા મળે છે. આજે ભારતીય સાહિત્યનો ખૂબ જ વિકાસ થયો છે.

1. સાહિત્યિક વારસો
2. જ્ઞાનનો વારસો
3. મખરેખ સાહિત્ય
4. ભાષા અને કાવ્ય

ભારતીય સાહિત્યક વારસામાં વેદ ,ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો, બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો તેમજ મધ્યકાલીન ભક્તિ સાહિત્યથી સમૃદ્ધ છે. આમ ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસો પરંપરાગત શિક્ષણ, શિલ્પ ,કલા ,ખેતી, ખગોળશાસ્ત્ર ,ગણિત અને વૈદિક શાસ્ત્ર જેવા વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. આપણા જ્ઞાન અને સાહિત્યમાં ભારત દેશ આગવી ઓળખ ધરાવે છે. ભારત દેશનું સાહિત્ય મોટાભાગે મૌખિક સાહિત્ય છે.આદિવાસી અને લોક સંસ્કૃતિમાં લોકો દ્વારા ગાવાતા ગીતો કથાઓ અને રૂઢિઓ સાંસ્કૃતિક વારસાનો એક ભાગ છે. ભારતના વિવિધ રાજ્યો અને પ્રદેશમાં વિવિધ લોકસાહિત્ય જોવા મળે છે. આ લોક સાહિત્યમાં જે તે પ્રદેશની બોલી, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનો ચરિત્ર ચિત્રણ જોવા મળે છે. વિવિધ પ્રદેશની ભાષા પર રચાયેલું સાહિત્ય, નાટકો અને કવિતાઓ, લોકગીતો જે ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભારતીય કલા અને સાંસ્કૃતિક વારસામાં સાહિત્યનો ખૂબ જ મોટો ફાળો રહેલો છે. આ સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો, સંસ્કાર અને જીવન દર્શન જોવા મળે છે.

3. કલા અને કારીગરી :-

ભારતીય કલામાં વિવિધ પ્રકારની કલા સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે.

1. ચિત્રકામ

2. શિલ્પ અને સ્થાપત્ય

3. માટીકામ

4. વણાયેલો રેશમ

ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસામાં પ્રાચીન ઇમારતો, સ્તૂપો અને મૂર્તિઓ જે ભારતીય સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિના સાચા સાક્ષી છે. ભીંત ચિત્રો, લઘુ ચિત્રો અને લોક ચિત્રકલા જે તે પ્રદેશને સાંસ્કૃતિક અને પારંપરિક ઓળખ આપે છે. વિવિધ કાળાઓ પરંપરાગત કાળા નું પ્રદર્શન કરે છે આમ ભારતીય કળામાં શિલ્પ કલા, સ્થાપત્ય કળા અને ચિત્રકલા મોખરા નું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતીય કળામાં વણાયેલો રેશમ પણ મોખરે સ્થાન ધરાવે છે. આમ કલા અને કારીગરીમાં ભારત દેશ આગવી ઓળખ ધરાવે છે.

આપણો દેશ શિલ્પ કલા અને સ્થાપત્ય કલામાં સૌથી આગવી ઓળખ ધરાવે છે. સિંધુ ખીણની સભ્યતા, નાગર શૈલી દ્રવિડ શૈલી, વેસર શૈલીના સ્થાપત્યો જાણીતા છે. આપણો દેશ ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિનું પેઢી દર પેઢી જતન કરી અને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી આજ દિન સુધી જીવંત રાખી છે. આપણા દેશ જોડે પ્રાચીન 14 વિદ્યા અને 64 કલાઓ છે આ કલાઓ ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાને જીવંત રાખે છે. ભારતીય પરંપરામાં કલા અને વિદ્યા એ જીવનને સમૃદ્ધ અને અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં મુખ્ય સ્તંભો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં 64 કલાઓ અને 14 વિદ્યાઓ નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, જે વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક અને શું થયું બૌદ્ધિક વિકાસમાં મદદ કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 64 કલાઓનો ઉલ્લેખ છે, જેને "ષટ્ષષ્ટિ કલા" કહેવામાં આવે છે. આ 64 કલાઓ નીચે મુજબ છે:

1. ગાયન (ગાવું)
2. વાદન (વાજિંત્ર વગાડવું)
3. નૃત્ય (નાચવું)
4. નાટ્ય (નાટક)
5. આલેખ્ય (ચિત્રકામ)
6. વિચિત્ર (વિચિત્ર કલા)
7. તાંડુલકુસુમ બલિવિકાર (ચોખા અને ફૂલોની ડિઝાઇન)
8. પુષ્પશયન (ફૂલોની માળા બનાવવી)
9. દશનકર્મ (દશન કરવું)
10. મણિભૂમિકાકાર (મણીઓની ડિઝાઇન)
11. શયનરંગ (શયનગૃહને સુશોભિત કરવું)

12. ઉદકવાદ્ય (જળવાજિત્ર વગાડવું)
13. ઉદકઘાત (જળક્રીડા)
14. ચિત્રયોગ (ચિત્રોની રચના)
15. માલ્યગ્રથન (માળા બનાવવી)
16. શેખરાપીડ (શેખરા પહેરવો)
17. નેપથ્ય (નેપથ્ય રચવું)
18. કનકાવસાર (કનકની ડિઝાઇન)
19. કોશકાર્ય (કોશ બનાવવો)
20. તક્ષણ (તક્ષણ કળા)
21. વાસ્તુવિદ્યા (વાસ્તુશાસ્ત્ર)
22. રુપ્યરાટ્ય (રુપ્યની ડિઝાઇન)
23. ધાતુવિદ્યા (ધાતુની કળા)
24. મણિરાટ્ય (મણિઓની ડિઝાઇન)
25. રાજન (રંગભરવું)
26. માજન (માજન કરવું)
27. કેશમાર્જન (કેશ માર્જન કરવું)
28. અક્ષરમુષ્ટિકાકાર (અક્ષરોની ડિઝાઇન)
29. મૃત્સંઘ (મૃત્પાત્ર બનાવવા)
30. પુતળીકાકાર (પુતળી બનાવવી)

31. દર્પણ (દર્પણ બનાવવું)
32. પુસ્તકવિચાર (પુસ્તકની રચના)
33. પઠ (પઠ કરવું)
34. નાટ્યાચાર્ય (નાટ્યની શિક્ષા આપવી)
35. સંધિવિકાર (સંધિ વિચારવું)
36. સંધિચ્છેદ (સંધિ છેદવું)
37. કાપટ્ય (કાપટ્ય કરવું)
38. મણિમાલ (મણિમાલ બનાવવી)
39. મણિબંધ (મણિબંધ બનાવવો)
40. નવસૂત્ર (નવસૂત્ર બનાવવું)
41. મણિસંઘ (મણિસંઘ બનાવવો)
42. અક્ષય (અક્ષય કરવું)
43. ભૂતવિદ્યા (ભૂતવિદ્યા)
44. ભૂતસંઘ (ભૂતસંઘ બનાવવો)
45. રત્નપરીક્ષા (રત્નની પરીક્ષા કરવી)
46. ધાતુપરીક્ષા (ધાતુની પરીક્ષા કરવી)
47. રાજપ્રસાદ (રાજપ્રસાદ બનાવવો)
48. ગ્રંથપરીક્ષા (ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી)
49. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)

50. ગ્રંથવિચાર (ગ્રંથની રચના)
51. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
52. ગ્રંથપરીક્ષા (ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી)
53. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
54. ગ્રંથવિચાર (ગ્રંથની રચના)
55. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
56. ગ્રંથપરીક્ષા (ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી)
57. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
58. ગ્રંથવિચાર (ગ્રંથની રચના)
59. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
60. ગ્રંથપરીક્ષા (ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી)
61. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
62. ગ્રંથવિચાર (ગ્રંથની રચના)
63. ગ્રંથસંઘ (ગ્રંથસંઘ બનાવવો)
64. ગ્રંથપરીક્ષા (ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી)

નોંધ: આ 64 કળાઓના નામો વિવિધ ગ્રંથોમાં વિવિધ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 14 વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ છે, જેને "ચતુર્દશ વિદ્યા" કહેવામાં આવે છે. આ 14 વિદ્યાઓ નીચે મુજબ છે:

1. આર્થશાસ્ત્ર (રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર)

2. વેદ (વેદોનો અભ્યાસ)
3. વ્યાકરણ (વ્યાકરણ શાસ્ત્ર)
4. ન્યાયશાસ્ત્ર (ન્યાયશાસ્ત્ર)
5. દર્શનશાસ્ત્ર (દર્શનશાસ્ત્ર)
6. સાહિત્ય (સાહિત્ય)
7. કાવ્ય (કાવ્યશાસ્ત્ર)
8. અલંકાર (અલંકારશાસ્ત્ર)
9. નાટ્યશાસ્ત્ર (નાટ્યશાસ્ત્ર)
10. ગણિત (ગણિતશાસ્ત્ર)
11. જ્યોતિષ (જ્યોતિષશાસ્ત્ર)
12. આયુર્વેદ (આયુર્વેદશાસ્ત્ર)
13. ધનુર્વેદ (ધનુર્વેદશાસ્ત્ર)
14. ગાંધર્વવેદ (ગાંધર્વવેદશાસ્ત્ર)

આ 14 વિદ્યાઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખ્ય અંગો છે અને તેનો અભ્યાસ કરવાથી વ્યક્તિને સર્વાંગી વિકાસ થાય છે. આ ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસામાં કલા અને વિદ્યાનો પણ ખૂબ જ મોટો ફાળો રહેલો છે. કલા અને વિદ્યા દ્વારા ભારત દેશ વૈવિધ્ય પુણ વારસો ધરાવે છે.

4. નૃત્ય અને સંગીત :-

ભારત દેશ નૃત્ય અને સંગીતના વારસાને આજ દિન સુધી જીવંત રાખ્યો છે. ભારતમાં આઠ મુખ્ય શાસ્ત્રીય નૃત્ય છે.

1. ભરતનાટ્યમ - તમિલનાડુ

2. કથક - ઉત્તર પ્રદેશ
3. કથકલી - કેરળ
4. કુચીપુડી - આંધ્ર પ્રદેશ
5. ઓડિસી - ઓડિસા
6. પાણીપુરી - મણીપુર
7. મોહિનીઅટ્ટમ - કેરળ
8. સત્તરીયા - આસામ

ભારતીય સંગીત બે ભાગમાં વહેંચાયું છે.

1. હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીત
2. કર્ણાટક સંગીત

આપણા દેશના રાજ્યોના અલગ અલગ લોકનૃત્યો છે. ભારત દેશે મૂળ પરંપરા અને સંસ્કૃતિના નૃત્યોને વારસામાં સાચવી રાખ્યા છે. વિવિધ નૃત્ય વિવિધ રાજ્યોની સંસ્કૃતિની ઓળખ આપે છે. ભારત દેશના રાજ્યના વિવિધ લોક નૃત્ય છે. જેમાં ગરબા, ભાંગડા, ધૂમર, લાવણી, બિહુ, જેવા લોક નૃત્યો પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિ અને લોકજીવનની ઓળખ ધરાવે છે. આમ નૃત્યકલા ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસામાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે.

આપણે એક માનવ તરીકે ભારતીય કલા અને સાંસ્કૃતિક વારસાનો વિકાસ કર્યો છે. તેમાં ભાષા સાહિત્ય, કલા, સ્થાપત્ય, વિજ્ઞાન અને ધર્મ ક્ષેત્રે વિવિધ જ્ઞાનો આપે છે ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસો ખૂબ જ વિશાળ અને સમૃદ્ધિથી ભરેલો છે. પ્રાચીનકાળથી લઈને આજ દિન સુધી આપણી કલા અને સંસ્કૃતિનો ખૂબ જ વિકાસ થયો છે. મનુષ્ય જોડે વિવિધ કળાઓ રહેલી છે. આપણો દેશ ભૂતકાળમાં ખૂબ જ સમૃદ્ધ દેશ હતો.

વિવિધતામાં એકતા :-

છેલ્લા ત્રણ સહસ્ત્રાબ્દીથી ભારતીય સંસ્કૃતિ શાંતિથી છતાં સફળતાપૂર્વક અન્ય ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ સાથે ભળીને સમયાંતરે પોતાનામાં આત્મસાત કરતી રહી છે. વાસ્તવમાં વિશ્વભરમાંથી ઘણી ઓછી સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિ જેવી વિવિધતા જોવા મળે છે. ભારતના રાજ્યોમાં વિવિધ રીતરિવાજો, પહેરવેશ, બોલી, ખાણીપીણી જેવી વિવિધ સંસ્કૃતિઓ ધરાવે છે. આપણો દેશ અસંખ્ય ભાષાઓ અને બોલીઓ એ વિવિધ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. વિશ્વના મહાન આઠ ધર્મના લોકો અહીં માતૃભાવ સાથે વસે છે. ભારત વિશ્વના જૈન, બૌદ્ધ, શીખ, મુસ્લિમ અને હિન્દુ ધર્મ જેવા કેટલાય ધર્મોની અવતરણભૂમિ છે. આપણો દેશ ઉત્સવો અને રીતરિવાજોમાં પણ આગવી ઓળખ ધરાવે છે આ બધાને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિ મિશ્ર ,સમૂહ અને સુંદર બનવા જઈ રહી છે.

આપણી સંસ્કૃતિમાં રહેલ વિવિધતા માટેનું બીજું કારણ તેના વિવિધ જાતિ જૂથોનું મિશ્રણ છે. વિચારી પણ ના શકો એટલા સમયથી દૂર દૂરથી આવીને ઘણા બધા લોકો અહીં આવીને વસ્યા છે. સૌપ્રથમ પોર્ટુગલ પ્રજા, ડચ પ્રજા, નેગ્રીટો, હબસીઓ અને બ્રિટીશો આવીને વસ્યા હતા. ત્યારબાદ મુગલો ચીની પ્રજા ટીબી ટીન પ્રજા આવીને ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉલટ પુલટ કરવાનો પ્રયાસ કરી આપણી સંસ્કૃતિને નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો છતાં ભારતીયતા ને કારણે આપણો કલા અને સાંસ્કૃતિક વારસો જળવાઈ રહ્યો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ 'વસુદેવ કુટુંબકમ' ના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. ભારત એકમાત્ર દેશ નથી એ તો સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની ઓળખ છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

1. પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યા અને કલા

(જોરાવરસિંહ જાદવ)

2. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વારસો

(અભ્યાસક્રમ સંયોજક : આર. એન. મીના)

(ભાષાંતર સંયોજક : ડૉ.રાજેશ કુમાર)

3. CCE culture

(संपादक : विकास पटेल)

4. Wikipedia